

De eerste week van november

Hoezo een symposium over Jezus en Paulus?

Kort na de start van het jubileumjaar 2016-2017 waarin het gaat om de betekenis van 500 jaar protestantisme, vindt op 7/8 november in Congrescentrum 'De Werelt' te Lunteren een symposium plaats over Jezus en Paulus als Joodse hervormers. Het symposium¹ is georganiseerd door Kerk en Israël en de Protestantse Raad voor Kerk en Israël. De doelstelling is tweeledig. Bijdragen aan de oproep 'back to the basics' van de Protestantse Kerk in Nederland² én een inhaalslag maken op het terrein van de Joods-christelijke dialoog. De Protestantse Raad is van mening dat allerlei exegetische en theologische vragen in de afgelopen jaren zijn blijven liggen, en wil het gesprek met Israël, zoals verwoord in de Kerkorde, opnieuw inhoudelijk en theologisch oppakken. Er zijn dus eigenlijk drie motieven: 500 jaar protestantisme, back to the basics, en een nieuwe impuls aan het Joods-christelijk gesprek. Volgens de organisatoren moet het een open en uitdagend symposium worden. Een sprong in het diepe? Of een sprong naar voren? Wellicht beide tegelijk ...

Maandag 7 november

08.30 uur: Mijmerend op weg naar Lunteren

Onderweg kan de regenachtige maandagmorgen mij niet deren. De hoop op een wandeling in de goudgele bossen van Lunteren zie ik in mist en regen verloren gaan. Maar de voorbereidingen op het symposium hebben mij vrolijk gestemd. Wie had ooit gedacht dat ik vier maanden na het ingaan van mijn emeritaat zoveel Entdeckungsfreude zou beleven op een terrein waarvan ik dacht dat ik het kende? Die vreugde dank ik in de eerste plaats aan Hans Schraevesande die een bibliografie³ schreef van alle relevante literatuur over Jezus en Paulus in hun Joodse context van na het jaar 2000. Ik heb het lezen ervan beleefd als een frontale aanval op mijn vrije tijd, maar ben hem er dankbaar voor.

Ook Schraevesande merkt op dat véél van wat over Jezus en Paulus in Joods perspectief verschenen is, in ons land onvoldoende bekend en verwerkt is. Hij wijt dat aan zaken als vergrijzing, ontkerkelijking en een

veranderde leescultuur, maar ook aan een 'verschuiving bij kerkelijke groepen van een bezig zijn met de Schrift, naar meer interesse in en studie van de Talmoed en joodse rituelen, gebruiken en geschiedenis'. Je kunt je afvragen hoe dat komt. Het eerste kán natuurlijk niet zonder het tweede. Bovendien is het één van de dingen waarvoor Kerk en Israël zich sterk maakt. Maar nu een neutrale beoefening van religie- en godsdienstwetenschappen haar wind ook in de zeilen van de Joods-christelijke dialoog blaast, kun je je afvragen of wij niet inderdaad een aantal exegetische en theologische vragen hebben laten liggen. Volgens Schraevesande is dat

Congrescentrum 'De Werelt'

1 Het symposium draagt als titel: 'Geloof, wet en verlossing bij Jezus en Paulus: de Reformatiethematiek en de christelijk-joodse verhouding'.

2 'Kerk 2025: Waar een Woord is, is een weg', uitgave: Protestants Landelijk Dienstencentrum, januari 2016

3 zie www.joods-christelijke-dialoog.nl waar ook alle lezingen van het symposium terug te vinden zijn

dus zo. In de door hem gepresenteerde en deels ook becommentarieerde bibliografie wijst hij op het werk van theologen als E.P. Sanders, Krister Stendahl, Magnus Zetterholm, Marc D. Nanos, Gabriele Boccaccini, Pamela Eisenbaum e.a. Zij bieden een 'New Perspective on Paul', en zelfs een 'Radical New Perspective' (zoals beide theologische richtingen inmiddels genoemd worden). 'Daarover zal het dan wel gaan', denk ik als ik door de draaideur van de 'De Werelt' naar binnen loop.

10.00 uur: De sprong

Klaar voor de sprong als ik ben, markeert een belletje het begin van het symposium. De polsstok waarmee wij over twee dagen aan gene zijde van het symposium terecht hopen te komen, geeft aan hoe hoog er gesprongen moet worden. In elk geval niet hoger dan het openingsgebed dat eindigt met de woorden: '*Mijn rechter en mijn pleiter ben jij en altijd jij*'. Bij nader inzien blijkt dit gebed terug te gaan op het *Keter Malchoet*. Een middeleeuws dichtwerk van Solomon ibn Gabirol (1020-1058) met aan het slot een schuldbelijdenis welke later een vaste plek zou krijgen in de Sefardische liturgie van Jom Kippoer. De auteur vertelt hoe hij zich bij het laatste oordeel voorbereidt om voor God te verschijnen. Hij mobiliseert (in overdrachtelijke zin) zijn legers, stelt ze in slagorden op, maar beseft hoe weinig het hem helpen zal en dat hij eigenlijk niets in te brengen heeft. Shalom Ben-Chorin (1913-1999) vatte deze intentie samen in drie kwatrijnen, Andries Govaart maakte er een Nederlandse versie van, en zo kwam het als Lied 857 in het nieuwe Liedboek terecht. De drie kwatrijnen van Ben-Chorin, zoals afgedrukt in zijn gedichtenbundel 'Aus Tiefen rufe ich' (1966) neem ik hier - met aandachtstreepjes en al - over:

*Und suchst du meine Sünde,
flieh ich vor dir – zu dir.
Ursprung, in den ich münde,
du fern und nah bei mir.*

*Wie ich mich wend und drehe,
geh ich von dir – zu dir;
die Ferne und die Nähe
sind aufgelöset hier.*

*Von dir zu – dir mein Schreiten,
mein Weg und meine Ruh,
Gericht und Gnad, die beiden,
bist du – und immer du.*

Met het voorlezen van deze woorden in de versie van Andries Govaart brengt Eeuwout van der Linden, projectmedewerker van Kerk en Israël, het symposium op gang.

11.00 uur: Gabriele Boccaccini

Hij pleit voor een andere verhouding van Jodendom en Christendom dan die van een ongelijkwaardige moeder-dochter verhouding. Hij gebruikt liever het beeld van tweelingen. In het vocabulaire van deze Italiaans-Amerikaanse hoogleraar (Universiteit van Michigan, USA) zijn namelijk het *rabbijnse Jodendom* én het *apostolische Jodendom* (de latere kerk) beide voortgekomen uit de veelkleurige Joodse wereld van de Tweede Tempel periode. Toen ik dit voor de eerst hoorde was ik verrast. Kan het ons helpen om die asymmetrische en dus ongemakkelijke verhouding achter ons te laten? Ik bedoel de verhouding waarin de één zonder de ander kan, maar de ander niet zonder de eerste. 'De synagoge heeft de kerk niet nodig voor haar zelfverstaan', leerde ik ooit, 'terwijl de kerk juist op de synagoge aangewezen is om zichzelf te kunnen begrijpen'. Maar dat gaat dus veranderen.

Gabriele Boccaccini

foto Rick Keus

Ik ben benieuwd wat Gabriele Boccaccini erover zeggen zal. En jawel, na een introductie neemt hij popelend van enthousiasme het woord, hoewel hij pas op het einde van de conferentie de gelegenheid te baat neemt om ons in te prenten dat christendom en Jodendom 'part of a family' zijn, broeders/zusters van dezelfde ouders.

De titel van zijn voordracht luidt: 'Forgiveness of Sins: An Enochic Problem, a Synoptic Answer'. Hij werkt met plaatjes op de muur, zodat de lijn van zijn voordracht goed te volgen is. 'Vergeving van zonden' is een vaak terugkerend thema in het evangelie. Het zou Boccaccini niet verbazen als Johannes de Doper en Jezus dit concept ontleend hebben aan het zogenaamde Henochbeweging, één van de vele Joodse stromingen ten tijde van de Tweede Tempel periode. Dit Henochjodendom kent een apocalyptisch wereldbeeld en worstelt met de aanwezigheid van boze geesten en met Satans macht op aarde. Bovendien verwacht zij, net als Johannes de Doper en Jezus, de aanstaande komst van het Koninkrijk van God en de verlossing van de armen. Aan de hand van het 'Boek der Parabels' (Henoch, caput 37-57) laat Boccaccini zien hoe de Henochtraditie een directe voorloper is van de Jezusbeweging. Een fundament waarop Johannes de Doper en Jezus verder hebben gebouwd.

De tafels en stoelen in de Afrikazaal waar de plenaire sessies plaatsvinden staan dusdanig opgesteld dat met het bijdraaien van de stoelen twintig buzzgroups (zoemgroepjes) gevormd kunnen worden. Telkens een kwartiertje met je tafelgenoten van gedachten wisselen is een prettige afwisseling van de soms pittige voordrachten die allemaal in het Engels worden gehouden. Ik bewonder beide moderatoren Eeuwout van der Linden en Dick Pruiksmā om de samenvattingen die zij ten beste geven. Bij mij aan tafel werken die samenvattingen als een katalysator bij het op gang komen van het 'buzzen'. Het kwartier is voorbij voor je het weet.

Na zijn voordracht wordt Boccaccini stevig bevraagd. Hoe verhoudt het concept van de 'doop der vergeving' zich tot de dood van Jezus? Vergeving van zonden, maar van welke zonden dan? Wat moeten we ons voorstellen bij een Henochbeweging? Waarin verschilt de Henochtraditie van de OT-ische profeten? En hoe verhoudt het Henochjodendom zich tot Qumran en de beweging van de Essenen? Boccaccini antwoordt dat het 'Boek der Parabels', waarin het thema van de 'vergeving der zonden' specifiek aan de orde komt (Henoch 50), lange tijd een 'missing link' is geweest in de beeldvorming van de Tweede Tempel periode. Hij voegt er met een kwinkslag aan toe: 'Wie Henoch 50 niet kent, kan het evangelie niet verstaan'. Oeps, daar zit ik met mijn veertig dienstjaren, opgescheept met huiswerk, heel veel huiswerk.

13.30 uur: Annette Merz

In de inaugurele rede⁴ die ze als hoogleraar Nieuwe Testament eind vorig jaar in Groningen uitsprak, constateert Annette Merz dat het joods-christelijke gesprek in Nederland momenteel nieuw leven

Annette Merz

foto Rick Keus

ingebleden wordt. Zij waardeert daarin de terugkoppeling naar het 'dagelijks werk van predikanten', hetgeen ze kenmerkend acht voor de nieuwe website www.joods-christelijke-dialogo.nl. Het lijkt haar essentieel dat 'resultaten van academisch onderzoek juist bij dit thema ook in kerk en samenleving terecht komen'. Het huidige symposium is er volgens haar een voorbeeld van. De 'inaugurele toezegging' van Annette Merz om aan de reanimatie van het Joods-christelijk gesprek in Nederland haar medewerking te verlenen doet ze gestand door vanmiddag een voordracht te houden met als titel: 'Is the parable of the workers in the vineyard (Matthew 20:1-16) concerned with

'salvation by works'? Als zij de gelijkenis – en de elf meditatie's die Luther erover hield in de loop van zijn

4 Annette Merz, 'Wil de echte Jezus opstaan? Oude dilemma's, nieuwe trends en de relevantie van historisch Jezusonderzoek', <http://www.annettemerz.com/publicaties/>

leven – naast een viertal vergelijkbare rabbijnse parabels legt, komt ze tot de conclusie dat de aandacht niet gefocust is op 'salvation by works' maar op Gods soevereine goedheid die rechtvaardigheid en genade met elkaar in evenwicht brengt. Daarmee zet ze een dik vraagteken achter de traditionele Lutherse exegeese van de gelijkenis. Brengen Calvinisten het er beter vanaf? Eén van die vier rabbijnse parabels⁵ geef ik graag in mijn eigen woorden weer:

Rabbi Zera houdt bij de vroege dood van rabbi Bun bar Hiyya een grafrede naar aanleiding van een tekst uit Prediker: 'Zoet is de slaap van de arbeider, of hij nu veel of weinig te verteren heeft' (5,11). Hij vertelt over een koning die arbeiders in zijn wijngaard laat werken. Eén van die arbeiders is zeer bedreven, zodat de koning hem uitnodigt om hem te vergezellen. Aan het einde van de dag krijgt ieder zijn loon, ook degene die de koning vergezeld heeft. Dan mopperen de arbeiders. Ze zeggen: 'wij zwoegen de hele dag terwijl hij maar twee uur gewerkt heeft, toch krijgt hij het hele loon uitbetaald'. De koning antwoordt: 'Hoezo mopperen jullie? Die man heeft in twee uur méér gedaan dan jullie in een hele dag'. Zo ook leerde rabbi Bun bar Hiyya in de achtentwintig jaar dat hij leefde méér Torah dan een knappe studiebolk in honderd jaar.

De gedetailleerde lezing, waarin lange citaten van Luther in rap Engels voorgedragen werden, levert in de buzzgroups enkele kritische vragen op. Is hiermee elke interpretatie van Luthers sermoenen opzij geschoven? Wat doen we met de vraag van de werkers die zeggen dat niemand ze in dienst wilde nemen? Hoever mag je gaan in het allegoriseren van Bijbelverhalen en gelijkenissen? En wat is de balans van gerechtigheid en genade? Volgens Merz moet de allegorie wel historisch verantwoord zijn.

15.00 uur: Wat kunnen Joden van Jezus leren?

Een van beide workshops wordt verzorgd door Leo Mock, Joods docent Judaïca aan de Tilburg University. De andere workshop gaat over de vraag 'What's New in Jesus?' en wordt geleid door Gabriele Boccaccini en Theo Witkamp. Ik kies voor de eerste omdat ik de vraag 'wat Joden van Jezus kunnen leren' best spannend vind. Het blijkt een uitdaging om de vraag te beantwoorden. Want wie worden er bedoeld met 'Joden'? Joden heb je in alle maten en soorten, net als christenen en moslims. En over welke Jezus gaat het? Over die van 2000 jaar geleden of die van nu? Blijven we in de historische context of gaan we uit van onze eigen tijd? 'Als ik dus al een antwoord heb op deze vraag, is het sowieso een persoonlijk antwoord', laat Mock ons weten. Op dezelfde wijze jongleert hij met de betekenissen van het woord 'geloof', en herinnert eraan dat het, Joods gesproken, gaat om wat je doet, en niet om wat je voor waar houdt. Dat gezegd hebbende noemt hij aarzelend een aantal dingen die als antwoord op de vraag in aanmerking zouden kunnen komen. Ten eerste: nadenken over wat ik nou geloof. Ten tweede, hoe ga ik om met 'mitzwot', 'thora', 'dina', 'halacha'? Ten derde, hoe gaan wij in onze Joodse traditie om met vrouwen? En ten vierde, wat versta ik onder 'verlossing'? Is dat een individuele aangelegenheid of een collectieve? Gaat het om een nieuwe wereld of een verbeterde wereld? En welke betekenis hebben de Noachitische geboden in het licht van apocalyptiek en eschatologie?

Leo Mock gesticuleert tijdens een workshop

foto Rick Keus

Een van de toehoorders wil weten of Leo Mock christenen 'aardige mensen' vindt. Ik vind de vraag ontwapenend dat ik het antwoord van Mock niet eens hoor. Natuurlijk vindt hij ons 'aardig', anders was hij hier niet geweest om op zo'n schroomvallige wijze te zoeken naar een antwoord op de gestelde vraag. Het kost hem moeite genoeg! Even later besluiten wij om de vraag naar 'de plaats van grace/genade in het jodanisme' mee te nemen naar de plenaire discussie die na de thee zal plaatsvinden.

⁵ Qoheleth Rabbah 5.11 § 5

16.15 uur: Plenaire sessie met hilarische momenten

Uit het plenaire gesprek, waarbij alle sprekers van het symposium achter de tafel zitten, noteer ik voor mezelf een paar dingen. Ik ben moe van de vele woorden en neem lang niet alles meer op. In een scussie over de betekenis van eschatologie en apocalyptiek merkt Pamela Eisenbaum vragenderwijs op wat de

Hans Schravessande aan het woord

foto Rick Keus

functie van een deadline is. Hilariteit in de zaal. Zou je eschatologische en apocalyptische teksten als deadlines kunnen duiden? Ultieme kreten om eindelijk eens wat te gaan doen? Ook de opmerking dat Jezus minder origineel geweest is dan wij doorgaans denken en waarschijnlijk véél van anderen overgenomen heeft, stemt tot nadenken, – gezien het eerdere referaat van Gabriele Boccaccini over de veelkleurigheid van de Tweede Tempel periode ligt het voor de hand om zo iets te denken. Is het evangelie samengesteld uit verschillende traditieblokkjes, zoals een bouwwerk uit legostenen?

Hoog tijd voor een borrel! En daarna voor de maaltijd. Het vriendelijke verzoek om de vegetariërs voorrang te geven bij het kiezen van de gerechten omdat anders de omnivoren het gras voor hun voeten wegmaaien, valt in goede aarde. Overigens zijn de maaltijden van het Congrescentrum 'De Werelt' niet te versmaden. Complimenten aan de keuken!

20.00 uur: Gesproken columns op de Areopagus van Kees Posthumus

Op de vloer liggen de zeilen van het schip dat ooit dienst deed in de muzikale theatervoorstelling 'Paulus, in het oog van de storm', gepresenteerd door Kees Posthumus en zijn accordeonist Juul Beerda. Op de zeilen een koffer en een kist. Er omheen de deelnemers aan het symposium. Bij de koffer spelen en zingen Kees en Juul sketches over Paulus en Luther. De kist verbeeldt de Areopagus waarop Paulus ooit zijn betoog over de onbekende God hield. Nu biedt hij plaats aan telkens één van in totaal negen columnisten die medewerking aan deze speelse avond verlenen. Er zitten juweeltjes tussen, zoals die van Anne Marie Booij over 'Anneke'. Ook de column van Trinetten Verhoeven, preses van de lutherse synode binnen de Protestantse Kerk in Nederland, raakt me omdat zij de pijn van het symposium voelbaar maakt, zoals ze trouwens aan het einde van het symposium nog eens zou doen:

'Wat moet ik hier? Wat zou ik zeggen? Ik heb van jongs af aan de last van het antisemitisme van Luther op mijn schouders gevoeld. Ik ben opgevoed met de wetenschap dat Luther op dat punt niet deugde. Alles wat je zegt en aanhaalt, dat Luther lijkt te ontlasten, wekt de schijn, dat je het antisemitisme van Luther niet zo zwaar zou moeten nemen. En dat zij mij verre. Toch vind ik het belangrijk te zeggen, dat ik bij de Luther die ik bij prof. dr. J.P. Boendermaker leerde kennen, het oude testament leerde waarderen en ook de bijzondere rol van Israël dat zo'n grote rol speelt in de zogenaamde Amsterdamse school. Luther heeft meerdere gezichten. Laat me u twee citaten geven: het eerste citaat is uit de uitleg van Romeinen 11: 26 uit 1515: 'Dus nu overvalt blindheid nog een deel van Israël, dan echter zal niet een deel van Israël behouden worden, maar heel Israël. Nu worden ze ten dele behouden, maar dan allen'. Het tweede citaat komt uit 1521: 'Die Juden sind der Schafstal, die Heiden sind die fremde schaf, da sind wir // Im Judenland wolt er geboren werden - aus keinem andern Volk // Der Bapst mit den hohen schulen haben Christum wyter verworfen denn die Juden je getan haben'. Luther heeft geworsteld met de plaats van Israël. Hij is er niet uit gekomen. Sterker hij is verkeerd uitgekomen. De worsteling blijft en zal in mijn ogen altijd blijven, zolang wij onszelf serieus nemen en ons geloof, dat wij erbij horen, bij die God van Israël. Dat de worsteling verkeerd kan aflopen, zij ons een waarschuwing.'

Laat op de avond breng ik verslag uit in de Scherpenzeelse woning van de voormalige voorzitter van de Provinciale Kerk & Israël-Commissie Gelderland, Jan Konijn. Bij aankomst laat hij mij weten dat een goed glas wijn beter slaapt. Ik wil hem graag geloven. De volgende ochtend blijkt het gevoren te hebben en liggen alle bladeren van de kiwiboom als een dikke deken over het grasveld, behalve waar

ik in mijn auto stap en wegrijd. Een Gideonsteken? In dikke mist die gaandeweg oplost rijd ik terug naar Lunteren.

Dinsdag 8 november

09.00 uur: Pamela Eisenbaum

Ze is nog maar nauwelijks begonnen aan haar duizelingwekkende toespraak over Paulus of ze onderbreekt zichzelf en biedt een spannende performance in een minutenlang gevecht met de zwanenhals van de microfoon. 'It is part of my twist with Paul', roept ze ons toe, en dat belooft wat! Pamela Eisenbaum is één van de Joodse nieuwtestamentici in de USA (University of Denver). Aan haar interpretatie van Romeinen 9-11 laat ze vier vooronderstellingen voorafgaan die aan duidelijkheid niets te wensen overlaten. Paulus was een Jood en is dat altijd gebleven (1). Hij verstaat zichzelf als de apostel der niet-Joodse volkeren (2). 'Rechtvaardiging door geloof' is de beoogde status van de niet-Joden tijdens het laatste oordeel dat voor de deur staat (3) én ... Paulus is apocalyptisch georiënteerd (4). Het beeld dat Eisenbaum vervolgens van Romeinen 9-11 schetst is dát van een noodscenario. Als de voltrekking van Gods oordeel over de wereld voor de deur staat, is er voor de niet-Joodse volkeren niet of nauwelijks nog gelegenheid om zich af te wenden van hun afgoderij (schending van het eerste gebod). Hun redding ligt echter in de snelkoppeling van de 'rechtvaardiging door geloof'. In het geloof van Christus (pistis christou) zou deze rechtvaardiging mogelijk zijn op grond van diens opofferende gehoorzaamheid tot in de dood. Als in een zoenoffer worden de volkeren erdoor gereinigd van hun zonden (afgoderij), zodat zij na het oordeel als kinderen van God deel kunnen nemen aan de nieuwe tijd. In Paulus' concept van 'rechtvaardiging door geloof' gaat het dus niet om óns geloof, maar om dat van Christus. Ook gaat het niet om ons individuele zielenheil, maar om het heil van de volkeren.

Pamela Eisenbaum en Beatrice Jongkind

foto Rick Keus

Er is helaas geen tijd voor buzzgroups. Toch zoemt de naam van F.-W. Marquardt rond in mijn hoofd. Dat Paulus het niet over Joden en christenen heeft maar over Israël en de volkeren, is wat mij betreft een uitgemaakte zaak. Nieuw is de gedachte dat Romeinen 9-11 geschreven is door de apostel der volkeren en dat Paulus hier dus (!) niet in discussie is met zijn eigen Joodse geloofsgenoten, maar dat hij ten overstaan van de volkeren iets bijzonders over Israël zegt: namelijk dat dankzij Israëls weigering om Jezus als de messias te aanvaarden, God de deadline van het laatste oordeel steeds verder voor zich uit schuift zodat de kans op redding van de volkeren alleen maar groter en groter wordt. Had ik Pamela ook iets horen zeggen over 'God's cosmic plan'. Een Hemel-code?

10.15 uur: Peter J. Tomson

Om te laten zien dat de hoofdstukken 9 t/m 11 het hart van Paulus' brief aan de Romeinen vormen, schetst Peter Tomson de historische situatie in zowel het toenmalige Rome als in het toenmalige Judea en Jeruzalem. Een uiterst gecompliceerde situatie, waarin Paulus het opneemt voor de naar Rome teruggekeerde Joodse volgelingen van Jezus tégenover de niet-Joodse volgelingen die in de Romeinse ecclesia inmiddels de dienst uitmaakten. De details moet ik thuis nog eens nalezen want het is behoorlijk ingewikkeld. Tegelijk biedt Tomson een mooi stukje dogmageschiedenis waarin Ernst Käsemann en Krister Stendahl met elkaar strijden om de betekenis van de Rome 9-11. Ook dat is het nalezen waard! Een van de conclusies die Tomson aan het einde van zijn betoog trekt is dat Paulus niet focust 'op het persoonlijk heil binnen een universeel kader, zoals de protestantse belijdenis en theologie plegen te doen'. Daarin stemt hij overeen met Eisenbaum. Maar met iets meer nuance laat hij erop volgen: 'Hij (Paulus) focust op

het volk Israël en het lichaam van Christus, en op de plaats die beide innemen in het bijbels perspectief van Gods heilsgeschiedenis, en pas in dat verband op het persoonlijke heil'.

Opnieuw ben ik onder de indruk van de veelkleurige Joodse wereld ten tijde van de Tweede Tempel periode. Wie schrijft er eens een mooi boek over, waarin heel die veelkleurige bonte Joodse wereld van de Tweede Tempel periode helder en duidelijk voor het voetlicht wordt gebracht? Ik begin steeds meer te beseffen dat de kerk- en dogmageschiedenis waarmee ik groot geworden ben, in veel te grote stappen veel te snel thuis was.

11.00 uur: Eisenbaum – Tomson: gelijkspel

Een gedachten uitwisseling tussen beiden eindigt in een 'too much agreement'. Uit de zaal komt een

Peter J. Tomson

foto Rick Keus

vraag die de hele dag in de lucht hangt en min of meer blijft hangen. Zijn het alleen de volkeren, the gentiles, die in de Romeinenbrief door Paulus aangesproken worden óf worden ook de Joden aangesproken? Wie heeft Paulus in Romeinen 3,21-25 op het oog? Pamela Eisenbaum antwoordt dat Paulus zich hier mogelijk totaal identificeert met wie hij aanspreekt, the gentiles. Ook wijst ze op de twee onderscheiden posities die in Romeinen 3,30 niet voor niks onderscheiden worden. Later op de dag komt de kwestie nog een keer terug. Blijkbaar is het een splinter in de keel bij het slikken van het voorgeschotelde.

12.00 uur: Lunch

Tijdens de lunch zit ik aan tafel met drie collega's. Wat komt er van de dingen die we hier bespreken terecht bij de mensen die op zondag in de kerk zitten? Wat landt er überhaupt van de joods-christelijke dialoog in de plaatselijke kerken? De verhalen van ervaringsdeskundigen stemmen niet vrolijk. De keerzijde van de medaille is natuurlijk het plezier waarmee wij – met de stukken in de hand – kunnen laten zien hoe verrassend het christelijk geloof is wanneer het verdiept en verrijkt wordt door de inbreng van de Joods-christelijke dialoog. Het is toch een eyeopener voor kerkgangers om erop gewezen te worden dat Handelingen 9 niet langer als 'De bekering van Paulus' (NBG '51) wordt getypeerd, maar als 'Saulus roeping' (NBV)? En hoeveel plezier kan een dorpspredikant niet beleven aan een naslagwerk als 'The Jewish Annotated New Testament', en dat plezier delen met zijn/haar gemeenteleden? Hetzelfde geldt trouwens voor een boek als 'Balk en splinter' van Marcus van Loopik.

13.00 uur: Van Jezus naar Paulus en terug

Opnieuw twee workshops. Pamela Eisenbaum en Bert Jan Lietaert Peerbolte buigen zich over 'de Jood Paulus die geen christen werd' (zie het boek van Eisenbaum 'Paul was not a Christian'). Ik kies voor de workshop van Annette Merz en Peter Tomson, die eensgezind de veronderstelde verschillen tussen Jezus (orthodoxe Jood in Galilea) en Paulus (hellenistische Jood in de diaspora) terugbrengen tot acceptabele proporties. Ik noteer in de haast een paar opmerkingen uit de discussie: 1. Paulus vertelt inderdaad weinig over het leven van Jezus, want hij veronderstelt het als bekend? 2. Gezien vanuit Joods perspectief hebben Paulus en Jezus veel meer gemeenschappelijk dan lang gedacht werd. 3. Het kruis is de consequentie van Jezus' verkondiging van het koninkrijk, maar behoort natuurlijk niet tot de boodschap van Jezus. 4. Ook voor Paulus staat de boodschap van Jezus centraal, niet het kruis. 5. Is het niet beter om te spreken over een Koninkrijksbeweging dan over een Jezusbeweging? Last but not least: de afwezigheid van elke historische invalshoek in Barths beschouwingen over de Romeinenbrief maakt dat zijn bijdrage hier buiten het gezichtsveld ligt.

14.15 uur: Om mee te nemen naar huis ...

Euwout v.d. Linden verzamelt laatste reacties foto Rick Keus

Laatste reacties worden verzameld. Kennis van de historische context waarin Jezus en Paulus hebben geleefd wordt onontbeerlijk geacht. Samenwerking tussen academie en kerk, zoals op dit symposium, is richtinggevend voor de toekomst. Over de lezing van Romeinen 3,21-15 is voorlopig nog niet laatste woord gesproken. De pijn van de Lutheranen vraagt er m.i. om gezamenlijk gedragen te worden. Kan Luther verstaan worden als een actualisering van Paulus? Er wordt gevraagd om nieuwe conferenties. Eveline Bersma (lid voorbereidingsgroep): 'U allen hebt mij ontroerd (...) door uw enorme betrokkenheid'.

De afsluiting van de conferentie is toevertrouwd aan Maarten den Dulk. Op weergaloze wijze weet hij het symposium samen te vatten in twee statements. Met het oog op de bijdragen van Gabriele Boccaccini en Annette Merz laat hij zien hoe *Jezus* verschil maakt tussen de tijd van de vergeving en de tijd van de verlossing. Dat verschil 'ontkrampst het apocalyptisch wereldbeeld en het alles of niets-denken', daardoor 'komt ruimte vrij voor menselijke geschiedenis op menselijke maat'. En in aansluiting bij Pamela Eisenbaum en Peter Tomson laat hij *Paulus* het verschil maken tussen de Thorapraktijk van Joden en van niet-Joden, ... 'waarbij de Joden de Thora op hun wijze uitvoeren en waarbij de christenen uit de volken moeten laten zien hoe zij op hun manier leven vanuit de Thora ten dienste van anderen'. En hij voegt eraan toe: 'Geen gelijkshakeling, maar verwondering over hoe het anders kan'.

Als nabranders krijgen de gastsprekers nog eenmaal het woord. Gabriele Boccaccini grijpt de gelegenheid aan om Jodendom en christendom nadrukkelijk neer te zetten als 'part of a family'. Daarnaast doet Annette Merz een opmerkelijke duit in het zakje als zij naar aanleiding van de voordracht van Boccaccini opmerkt dat de apocalyptische prediking van Johannes de Doper waarschijnlijk gevolgd is door een eerste ervaring van parousievertraging. Daardoor zou Jezus, méér dan alléén de apocalypticus die hij was, uitgroeien tot genezer van zieken, en ontwikkelde hij een bredere belangstelling voor Thora en wijsheidsliteratuur.

15.15 uur: Afsluitend middagebed ...

Ter afsluiting van het symposium worden overbekende woorden gesproken, die in het licht van het voorbije symposium hun relativerende uitwerking niet missen. Toch ervaar ik ze juist omgekeerd als een bemoediging en als een oproep om op de ingeslagen weg door te gaan. Er valt immers nog heel veel aan rijkdom, wijsheid en kennis te ontdekken en te genieten?

*Hoe onuitputtelijk zijn Gods rijkdom, wijsheid en kennis,
hoe ondoordringelijk zijn oordelen en hoe onbegrijpelijk zijn wegen.
'Wie kent de gedachten van de Heer, wie was ooit zijn raadsman?
Wie heeft hem iets gegeven dat door hem moest worden terugbetaald?'
Alles is uit hem ontstaan, alles is door hem geschapen, alles heeft in hem zijn doel.
Hem komt de eer toe tot in eeuwigheid. Amen.*

15.30 uur: Mijmerend op weg naar huis

Op de terugweg naar huis herinner ik mij opeens de 'Afsluitende observaties en overwegingen' waarmee Hans Schravessande zijn reader besluit. Het blijkt uiterst boeiend om vanuit deze observaties en overwegingen terug te kijken op het symposium. Sterker nog, het lezen van deze beschouwingen is een feest van herkenning en een heldere pro memorie post. Op de website www.joods-christelijke-dialogoog.nl kunt u de 'Afsluitende observaties en overwegingen' vinden aan het slot van de genoemde reader 'Het Nieuwe Testament en de dialoog Jodendom – Christendom' (pag. 62).